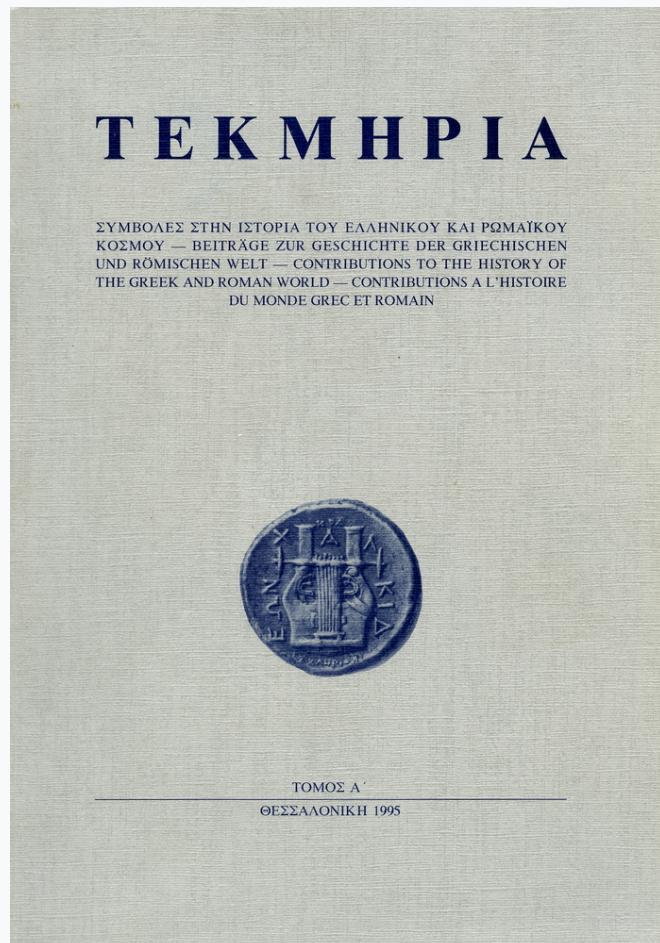

Tekmeria

Vol 1 (1995)

Τὸ ρωμαϊκὸ ἐργοστάσιο ὄπλων (fabrica) τῆς
Θεσσαλονίκης. Μία νέα ἐπιγραφή

Γ. Α. ΣΟΥΡΗΣ

doi: [10.12681/tekmeria.97](https://doi.org/10.12681/tekmeria.97)

To cite this article:

ΣΟΥΡΗΣ Γ. . Α. (1995). Τὸ ρωμαϊκὸ ἐργοστάσιο ὄπλων (fabrica) τῆς Θεσσαλονίκης. Μία νέα ἐπιγραφή. *Tekmeria*, 1, 66–78. <https://doi.org/10.12681/tekmeria.97>

Γ. Α. ΣΟΥΡΗΣ

ΤΟ ΡΩΜΑΪΚΟ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟ ΟΠΛΩΝ (FABRICA) ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ. ΜΙΑ ΝΕΑ ΕΠΙΓΡΑΦΗ

Τό κρατικό έργοστάσιο δπλων (*fabrica*) της Θεσσαλονίκης μᾶς ήταν ξως τώρα γνωστό μόνο διό μία ἀναφορά πού γίνεται σ' αὐτό, στόν κατάλογο τῶν ἔργοστασίων αὐτοῦ τοῦ εἰδούς τόν δποῖο μᾶς παραδίδει ἡ *Notitia Dignitatum*.¹ Οἱ *fabricae* ἀρχισαν νά δημιουργοῦνται ἐπί Διοκλητιανοῦ σέ ἀρκετές πόλεις τῶν παραμεθορίων κυρίως ἐπαρχιῶν τῆς αὐτοκρατορίας, δπου στάθμευε δικός τοῦ στρατεύματος. Οἱ πόλεις αὐτές κατά κανόνα διέθεταν στήν περιοχή τους πηγές ἐφοδιασμοῦ γιά τήν προμήθεια τῶν πρώτων ύλῶν πού χρησιμοποιοῦσαν τά ἔργοστάσια, δδικά δίκτυα γιά τήν μεταφορά τῶν προϊόντων τους καὶ ἐπίσης δχυρωμένες θέσεις γιά τήν ἀσφάλεια τῶν ἐγκαταστάσεών τους.² Τά περισσότερα διό τά ἔργοστάσια αὐτά εἰδικεύονταν στήν κατασκευή συγκεκριμένου εἰδούς ἐπιθετικοῦ ἢ ἀμυντικοῦ δπλισμοῦ, ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες τῶν μονάδων πού ἄμεσα ἐφοδίαζαν καὶ σύμφωνα μέ γενικότερο σχεδιασμό γιά τόν ἔξοπλισμό τοῦ στρατεύματος.³

Σέ δι, τι ἀφορᾶ στό ἔργοστάσιο τῆς Θεσσαλονίκης δέν ἔχουμε πληροφορίες

1. *Notitia Dignitatum*, ἐκδ. O. Seeck (1876), *Or. XI*, 35-9: *Illyrici quatuor: Thessalonicensis, Naissatensis, Ratiarensis, scutaria Horreomargensis.*

2. Γιά τίς *fabricae*, ἀκτός διό τά λήμματα στά γενικά ἔργα Daremberg - Saglio, *Dictionnaire des antiquités II* (1876), 959-61 s.v. *fabrica* (C. Julian) καὶ *RE VI* (1909), 1925-30 s.v. *fabricenses* (O. Seeck), βλ. ἀκόμη R. MacMullen, *Inscriptions on Armour and Supply of Arms in the Roman Empire*, *AJA* 64, 1960, 23-40· A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*, Όξφόρδη 1964, 834-6 καὶ κυρίως S. James, *The fabricae: State Arms Factories of the Later Roman Empire* στόν τ. J. C. Coulston (ἐπι.), *Military Equipment and the Identity of the Roman Soldiers*, *BAR International Series 394*, Όξφόρδη 1988, 257-330. Γιά τή *fabrica* τῆς Θεσσαλονίκης βλ. τίς σύντομες ἀναφορές τῶν F. Tafel, *De Thessalonica eiusque agro*, Βερολίνο 1839, 184, σημ. 30 καὶ J.-M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle*, Παρίσιοι 1984, 15, σημ. 51.

3. Βλ. S. James, δ.π., 262 κ.ξ., δπου μέ πειστικό τρόπο ἀντικρούεται ἡ παλαιότερη θεωρία τοῦ O. Seeck (δ.π., 1926) σύμφωνα μέ τήν δποία τήν ἔξειδίκευση τῶν ἔργοστασίων στήν κατασκευή συγκεκριμένου εἰδούς δπλων τήν ἐπέβικαλαν οι αὐτοκράτορες, γιά νά ἀποτρέπουν τήν δυνατότητα τῶν πιθανῶν διεκδικητῶν τῆς ἔξουσίας τους νά ἔξοπλίζουν τά στρατεύματά τους διό τήν παραγωγή τῶν ἔργοστασίων μίας μόνο περιοχῆς.

ούτε γιά τό χρόνο τής ΐδρυσής του ούτε καί γιά τό είδος τῶν δπλων πού κατασκεύαζε. Ἐπιπλέον δέν γνωρίζουμε τούς λόγους πού ύπαγόρευσαν τή δημιουργία του σέ μία πόλη ή δποία βρισκόταν σχετικά μακριά ἀπό τήν παραμεθόδια ζώνη.

Ο Simon James στήν πρόσφατη συνθετική μελέτη του γιά τίς *fabricae* στό σύνολο τῆς αύτοχρατορίας ἐκφράζει τήν ἀποψή δτι τό έργοστάσιο αύτό ΐδρυθηκε ἀπό τόν Γαλέριο στό πλαισιο τοῦ μείζονος οίκοδομικοῦ προγράμματος πού ἀνέλαβε στήν πόλη, δταν τήν ἐπέλεξε γιά ἔδρα του. Τήν πρότασή του αύτή στηρίζει δ James στό παράλληλο τῆς ΐδρυσής ἐνός έργοστασίου δπλων στή Νικομήδεια τής Βιθυνίας, τό δποίο —σύμφωνα μέ μαρτυρία τοῦ Λακταντίου⁴— ΐδρυθηκε ἀπό τόν Διοκλητιανό ὑπό παρόμιοις συνθῆκες.⁵ Πρόκειται γιά μία ἐκδοχή πολύ πιθανή, ή δποία ώστόσο δέν μπορεῖ νά ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπό τίς ἔως σήμερα διαθέσιμες πηγές. Πάντως, ή πόλη κατά τήν ἐποχή τῆς ΐλευσης τοῦ Γαλερίου σέ αύτήν ἡταν ἡδη καλά δχυρωμένη μέ τείχη,⁶ ὥστε μποροῦσε νά φιλοξενήσει μέ δασφάλεια ἔνα έργοστάσιο αύτοῦ τοῦ εἰδούς. Ἐπίσης ἐλάχιστα μπορεῖ νά ἀμφιβάλει κανείς δτι ἡδη διέθετε λιμάνι⁷ μέσω τοῦ δποίου θά μποροῦσε νά διακινεῖται μέρος τουλάχιστον τῶν ἀναγκαίων πρώτων ύλῶν δσο καί τής παραγωγῆς τοῦ ἐργοστασίου.

Ἐχει ἐπίσης δρθά ὑποστηριχθεῖ δτι ή ἀπόφαση τῆς ΐδρυσής ἐνός έργοστασίου δπλων στή Θεσσαλονίκη θά πρέπει νά σχετίζεται μέ τό γεγονός τῆς ὑπαρξῆς μεταλλείων σιδήρου στή Μακεδονία καί ΐδιαίτερα στή γειτονική Χαλκιδική.⁸ Οι ἀνάγκες ώστόσο δλων τῶν έργοστασίων σέ πρώτες ὔλες δέν ἀφοροῦσαν ἀποκλειστικά σ' αύτό τό μέταλλο. Τά έργοστάσια, π.χ., πού κατα-

4. *De mort. pers.*, 7.

5. Bl. S. James, δ.π., 265.

6. Τά τείχη αύτά ἐπέτρεψαν στήν πόλη νά ἀντισταθεῖ μέ ἐπιτυχία στίς πολιορκίες τῶν Γότθων λίγο μετά τά μέσα τοῦ 3ου αι. μ.Χ.: bl. σχετικά J.- M. Spieser, *BCH* 98, 1974, 516. Γιά τήν δχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης κατά τούς ρωμαϊκούς χρόνοις bl. Γ. Βελένης, *Τά τείχη τῆς Θεσσαλονίκης ἀπό τόν Κάσσανδρο ὡς τόν Ἡράκλειο, Θεσσαλονίκη* 1989, 27-50.

7. Γιά τό πρόβλημα τῆς ὑπαρξῆς λιμανιοῦ στή Θεσσαλονίκη, πρίν ἀπό αύτό πού σύμφωνα μέ τόν Ζώσιμο κατασκεύασε ὁ Κωνσταντίνος τό 322 μ.Χ., bl. 'Α. Ριζάκης, *Η κοινότητα τῶν «συμπραγματευομένων» Ρωμαίων τῆς Θεσσαλονίκης καί ή ρωμαϊκή οίκονομική διείσδυση στή Μακεδονία, Ἀρχαία Μακεδονία IV, Θεσσαλονίκη* 1986, 512 σημ. 5, καί F. Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque Romaine (BCH, Suppl. 16)*, 'Αθήνα 1988, 208. Τήν ὑπαρξη λιμανιοῦ στήν πόλη κατά τούς πρώιμους αύτοκρατορικούς χρόνους ἐπιβεβαιώνει ξμμεσα καί μία νέα ἐπιγραφή, bl. E. Voutiras, *Berufs - und Kultverein: ein δοῦλμος in Thessaloniki, ZPE* 90, 1992, 87-96.

8. D. Samsaris, *Le mines et la metallurgie de fer et de cuivre dans la province romaine de Macédoine, Klio* 69, 1987, 152-162 (σελ. 161). Γιά τά μεταλλεία τῆς Μακεδονίας bl. ἐπίσης A. Keramidchiev, *MacedActaArch* 3, 1977, 103-115.

σκεύαζαν τόξα, βέλη καί ἀσπίδες χρησιμοποιοῦσαν καί ἄλλες ὕλες, κυρίως ἔύλο.⁹ Καί σέ αὐτὴν δμως τὴν περίπτωση τὸ συγκεκριμένο ἐργοστάσιο θά μποροῦσε ἀπρόσκοπτα νά ἐφοδιάζεται ἀπό τὰ δάση τῆς Μακεδονίας, ἡ ἐπάρκεια καί ἡ ποιότητα τῆς ἔυλείας τῶν δποίων εἶναι γνωστή ἡδη ἀπό τὴν κλασική ἐποχή.¹⁰

Ἡ διάρκεια τῆς ἐπιβίωσης τοῦ ἐργοστασίου αὐτοῦ, δπως ἄλλωστε καί τῶν ἄλλων ἐργοστασίων τῆς ἀνατολικῆς Βαλκανικῆς, δέν μᾶς εἶναι γνωστή. Ὁ James ἐκφράζει τὴν ὑπόθεση δτι μετά τίς καταστροφικές ἐπιδρομές τῶν Οὔννων τοῦ Ἀττίλα, λίγο πρὶν ἀπό τὰ μέσα τοῦ 5ου αι. μ.Χ., τὰ ἐργοστάσια τῆς περιοχῆς αὐτῆς σταμάτησαν νά λειτουργοῦν καί ἡ σχετική δραστηριότητα μεταφέρθηκε γιά μεγαλύτερη ἀσφάλεια στὴν Κωνσταντινούπολη.¹¹ Αὐτό ὠστόσο δύσκολα μπορεῖ νά λσχύει σέ δ.τι ἀφορᾶ στὸ ἐργοστάσιο τῆς Θεσσαλονίκης καθώς ἡ πόλη, τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχή (441 μ.Χ.), γίνεται πρωτεύουσα τοῦ Ἰλλυρικοῦ καί ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη σπουδαιότητα στὸ πλαίσιο τοῦ ἀνατολικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους.¹² Ἐργοστάσιο δπλων φαίνεται νά ὑπῆρχε στὴ Θεσσαλονίκη καί κατά τὴ μέση βιζαντινὴ περίοδο, δπως δείχνουν μαρτυρίες τοῦ 10ου καί 12ου αι. μ.Χ.¹³ Δέν γνωρίζουμε βέβαια ἂν ἡ κατασκευαστική αὐτή δραστηριότητα συνεχίστηκε χωρὶς διακοπές στὴν πόλη ἀπό τὴν ἐποχή τῆς ρωμαϊκῆς fabrica. Κάποιες πάντως σχετικές τεχνικές ἐμπειρίες εἶναι πιθανόν νά ἐπιβίωσαν στόν τοπικό πληθυσμό.

Οἱ fabricae ἡταν συνήθως μεγάλες παραγωγικές μονάδες οἱ δποίες ἀπασχολοῦσαν πολυάριθμο προσωπικό. Αὐτό είχε ὡς ἀποτέλεσμα οἱ ἐργαζόμενοι σέ αὐτές (fabricenses, Ἑλλ. φαρικήσιοι) νά ἀποτελοῦν ἀξιόλογο στοιχεῖο τοῦ πληθυσμοῦ τῶν πόλεων στίς δποίες ἥσαν ἐγκατεστημένοι.¹⁴ Ἀνάλογα αἰσθητή πρέπει νά ἡταν καί ἡ παρουσία τῶν φαρικησίων στὴν κοινωνική ζωή τῆς Θεσσαλονίκης τῶν ὑστερων αὐτοκρατορικῶν χρόνων. "Ἐναν ἀπό αὐτούς μᾶς γνωρίζει ἡ νέα ἐπιγραφή πού δημοσιεύεται ἐδῶ, ἡ δποία παράλληλα ἐμπλουτίζει τίς σχετικά λίγες ἐπιγραφικές μαρτυρίες πού διαθέτουμε γιά τίς fabricae

9. Βλ. S. James, δ.π., 267.

10. Γιά τὰ δάση καί τὴν ἔυλεία τῆς Μακεδονίας βλ. N. G. L. Hammond, *A History of Macedonia*, τ. I, 'Οξφόρδη 1972, 10, 206· R. Meiggs, *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World*, 'Οξφόρδη 1982, 123, 126 κ.ἔξ.· E. N. Borza, *In the Shadow of Olympus. The Emergence of Macedon*, Princeton 1990, 54-56.

11. Βλ. S. James, δ.π., 285-6.

12. Γιά τὴν σπουδαιότητα τῆς πόλης κατά τὴν ἐποχή αὐτή βλ. 'Α. Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας (4ος-6ος αιώνας)*, Γιάννινα 1984, 64 κ.ἔξ.· F. Papazoglou, δ.π., 211-2.

13. Βλ. σχετικά F. Tafel, αὐτ. καί J.- M. Spieser, δ.π., (σημ. 2), 44.

14. Βλ. A. H. Jones, δ.π., 835· S. James, δ.π., 276· J. Matthews, *The Roman Empire of Ammianus*, Λονδίνο 1989, 263.

ἀπό τό σύνολο της αὐτοχρατορίας.¹⁵

* * *

Μουσεῖο Θεσσαλονίκης (στό ξένης Μ.Θ.), ἀρ. καταλόγου 18144. Σαρκοφάγος ἀπό λευκόφαιο μάρμαρο, ἡ κύρια δψη τῆς δποίας περιβάλλεται ἀπό πλαίσιο.¹⁶ Ο τόπος ενδεσής της μᾶς είναι δγνωστος. Σώζονται τρία θραυσματά της, τά δύο ἀπό τά δποία ἀποτελοῦν τμῆμα τῆς κύριας ἐνεπίγραφης δψης της. Διαστάσεις ἐνεπίγραφων θραυσμάτων: A (εἰκ. 1) μέγ. μῆκος 0,82 μ.· μέγ. πλάτος 0,41. B (εἰκ. 2) μέγ. μῆκος 1,49· μέγ. πλάτος 1,20. Συνολικές διαστάσεις σαρκοφάγου: μῆκος 2,40 μ., σωζ. πλάτος 1,26· ὕψος 1,20· πάχος 0,12-0,15. Υψης γραμμάτων 0,06. Διάστιχα 0,05. Ό δεύτερος στίχος τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει χαραχθεὶ σε γαυρά δλλου κειμένου, γεγονός πού δείχνει διτι ή σαρκοφάγος είχε ξαναχρησιμοποιηθεῖ. Ή γραφή είναι ἐπιμελημένη. Τά γράμματα είναι ἐπιμήκη καὶ σχετικά στενά, ἐνῶ ὑπάρχουν πολλά συμπλέγματα.¹⁷ Τό μέγεθος τοῦ δημιουργοῦ ποικιλλει καὶ γενικά είναι μικρότερο σε ὕψος ἀπό τά ὑπόλοιπα γράμματα. Τό ὀμέγα ἔχει γωνιώδη μορφή.¹⁸ Ή πλάγια γραμμή τοῦ νῦ ἀρχίζει κάτω ἀπό τό διων ἀκρο τῆς ἀριστερῆς κεραίας. Ή δεξιά λοξή κεραία τοῦ ἀλφα ξεπερνᾷ ἀρκετά τήν κορυφή τοῦ γράμματος. Τό σχήμα τῶν γραμμάτων καὶ ή γενική ἐντύπωση τῆς γραφῆς τοποθετοῦν τό κείμενο στόν δψιμο 3ο η στόν 4ο αι. μ.Χ.¹⁹

[...c. 6] ανος στρατ[ι]ώτης ἀναφερόμενος ἐν τῇ εἰερῷ φάβρικι
καὶ Αύρ. Σύρα ή σύμβιος αὐτο] ὑ ἡγοράσαμεν τὴν σορὸν ταύτην
ἐκ τῶν κοινῶν καμάτ[ων· εἰ δέ τις ἐτερος] τολμήσῃ ἀνοτέσαι

4 χωρὶς τῷ[n c. 28 τα]μιώ κ Μ φ' ψ

15. Τίς σχετικές μαρτυρίες συγκεντρώνει δ S. James (δ.π., 260). Πρόκειται γιά δέκα περίπου ἐπιγραφές, κυρίως ἐπιτύμβιες, οι περισσότερες ἀπό τίς δποίες προέρχονται ἀπό τήν Concordia τῆς Β. Ιταλίας. βλ. ἐπίσης D. Feissel, *T & MByz* 9, 1985, 456 = *SEG* 35, 1985, 1486, γιά μία νέα ἐπιγραφή σε σαρκοφάγο ἐνός φαβρικησίου ἀπό τήν Ἀντιόχεια τῆς Συρίας.

16. Ό τύπος τῆς σαρκοφάγου είναι γνωστός στή Θεσσαλονίκη καὶ ἀπό δλλα παραδείγματα: βλ. G. Koch - H. Sichtermann, *Römische Sarkophage*, Μόναχο 1982, 356. Εὐχαριστίες δφείλω στή διευθύντρια τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης κ. Ἱ. Βοκοτοπούλου (†) πού μοῦ παρεχώρησε τήν ἀδεια γιά τή μελέτη καὶ ἔκδοση τῆς ἐπιγραφῆς ἐπίσης στήν καθ. κ. Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου γιά τή βοήθεια τῆς στήν ἀνασύνθεση τῶν θραυσμάτων τῆς σαρκοφάγου.

17. Συμπλέγματα: ΗΣ, ΜΕ, ΗΕ, ΜΒ, ΗΓ, ΜΕ, ΝΣ, ΝΩΝ, ΜΗ, ΩΡ.

18. Ή γωνιώδης μορφή αὐτοῦ τοῦ γράμματος δέν φαίνεται νά χρησιμοποιεῖται στίς ἐπιγραφές τῆς Θεσσαλονίκης μετά τόν 4ο αι. μ.Χ.: βλ. Εὐθ. Τσιγαρίδας - K. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, Κατάλογος χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν στά μουσεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1979, 109 (πίνακας γραμμάτων).

19. Ὁμοιότητα παρουσιάζει ή μορφή τῆς γραφῆς μέ αὐτή τῶν ἀκάλοιυθων ἐπιγραφῶν σε σαρκοφάγους ἀπό τή Θεσσαλονίκη: *IG* X.2,1 (στό ξένης *IG*), 547 (3ος αι. μ.Χ.), 556 (ante f. III s. p. κατά τόν Edson· μεταγενέστερη τοῦ τέλους τοῦ 3ου αι. μ.Χ. κατά τόν πρῶτο ἐκδότη τῆς Β. Καλλιπολίτη· βλ. Β. Καλλιπολίτης - Δ. Λαζαρίδης, Ἀρχαῖαι ἐπιγραφαί Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1946, 13, ἀρ. 7), 842 (3ος-4ος αι. μ.Χ.).

‘Η σαρκοφάγος, για τήν δποία χρησιμοποιεῖται δ περισσότερο σινηθι-
σμένος στή Θεσσαλονίκη δρος σορός,²⁰ ἀγοράστηκε, προφανῶς ἐν ζωῇ, καὶ
ἀπό τούς δύο συζύγους ἐκ τῶν κοινῶν καμάτων, δηλ. μέχρια πού ἀπο-
κτήθηκαν ἀπό κοινές προσπάθειες.²¹

‘Η καταγωγή καὶ τῶν δύο προσώπων μᾶς εἶναι δγνωστη. ‘Ο σύζυγος
φαίνεται νά φέρει ἔνα δλιγοσύλλαβο, πιθανότατα λατινικό, cognomen μέ κα-
τάληξη σέ -anus ή -ianus.²² Τό δνομα Σύρα, πού φέρει ἡ σύζυγος, ἀπαντᾶ
ἀκόμη μία φορά στή Θεσσαλονίκη σέ ἐπιτάφια ἐπιγραφή τοῦ 2ου αι. μ.Χ.²³ ‘Ο
σύζυγος αὐτοπροσδιορίζεται ἐδῶ ὡς στρατιώτης ἀναφερόμενος ἐν τῇ εἰερῷ
φάρμακι (ἢ φαρμάκι· βλ. *TLL*, s.v. *fabrika*), δηλ. ὡς στρατιώτης ἐγγεγραμμέ-
νος στούς καταλόγους²⁴ τῶν ἐργαζομένων σέ ἔνα αὐτοκρατορικό ἐργοστάσιο
δπλων. Τό ἐργοστάσιο αὐτό λογικά δέν μπορεῖ νά εἶναι ἄλλο ἀπό ἐκεῖνο πού
ἡταν ἐγκατεστημένο στήν πόλη. ‘Εχει ἥδη ὑποστηριχθεῖ δτι οἱ ρωμαϊκές ἀρ-
χές τηροῦσαν σχετικούς καταλόγους στίς *fabrikae*, καθώς τύποι τοῦ ρήματος
ἀναφέρεσθαι μέ αὐτή τή σημασία ἀπαντοῦν ἄλλες δύο φορές στίς πηγές σέ
σχέση μέ πρόσωπα πού ὑπηρετοῦσαν σέ αὐτές.²⁵ Σέ ἐπιτύψια ἐπιγραφή τοῦ
4ου αι. μ.Χ. ἀπό τήν Πανταλία τῆς Θράκης ἔνας φαρμακήσιος δηλώνει τή θη-
τεία του στή *fabrica* τῆς Μαρκιανούπολεως ὡς ἔξης: ἀναφέρομε ἐν τῇ φά-

20. Βλ. L. Robert, *RPh* 1974, 215 = *OMS* V, 302.

21. ‘Ο τρόπος αὐτός ἀπόκτητης παρκοφάγου ἀπό συζύγους ἡ ἄλλα συγγενικά
πρόσωπα ἀπαντᾶ πολύ συχνά στή Θεσσαλονίκη· βλ. *IG* 564, 572, 842, 877 (ἐκ τῶν
κοινῶν καμάτων), 445, 478, 531, 562, 580, 583, 613, 628, 824, 903; *SEG* 30, 1980, 642
(ἐκ τῶν κοινῶν κόπων). Γιά τό φαινόμενο αὐτό καθώς καὶ γιά ἄλλα σχετικά παρα-
δείγματα σέ ἐπιγραφές τοῦ 2ου καὶ τοῦ 3ου αι. μ.Χ. ἀπό τή Μακεδονία καὶ τή Θράκη
βλ. A. P. Χριστοφιλόπουλος, *Νομικά Ἐπιγραφικά*, Σειρά 2, ‘Αθῆναι 1979, 73 κ.ἔξ.
Γιά παραδείγματα κοινῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας τῶν συζύγων στά κατώτερα
κοινωνικά στρώματα βλ. S. Treggiani, *Roman Marriage*, ‘Οξφόρδη 1991, 378-9.

22. Οἱ καταλήξεις αὐτές εἶναι ἔξαιρετικά συχνές στά ρωμαϊκά cognomina· βλ. I.
Kajanto, *The Latin Cognomina*, Έλσίνκι 1965, 107-110.

23. *IG*, 490. ‘Ο Edson χαρακτηρίζει τό δνομα θρακικό. ‘Ο G. Mihailov, *CPh* 70,
1975, 55, ἀντίθετα, σημειώνει δτι πιθανῶς πρόκειται γιά Ἑλληνικό δνομα πού ἐνδέ-
χεται μάλιστα νά ὑποδηλώνει καταγωγή ἀπό τή Συρία. Τό τελευταῖο, ἀστόσο, εἶναι
Ἑλάχιστα πιθανό· δπως παρατηρεῖ δ H. Solin (*Beiträge zur Kenntnis der griechischen
Personennamen in Rom*, ‘Ελσίνκι 1971, 102, σημ. 5) τά δνόματα Σύρος, Σύρα εἶχαν
ἐνωρίς εἰσχωρήσει στή λατινική δνοματολογία καὶ εἶχαν παύσει νά δηλώνουν τήν
καταγωγή τῶν προσώπων πού τά ἔφεραν. Γιά τήν παρουσία τῶν δνομάτων αὐτῶν στίς
ἐπαρχίες τῆς Βαλκανικῆς βλ. M. Buzalkovska-Aleksova, *ŽA* 34, 1984, 199-204.

24. Γιά τή σημασία αὐτή τής μετοχῆς ἀναφερόμενος σέ ἐπιγραφές τῶν ὑστερων
αὐτοκρατορικῶν χρόνων βλ. L. Robert, *Cahiers Archéol.* 8, 1956, 33, δπου παρατίθενται
τά παράλληλα: *IG* II², 13218: *Οὐαλέριος Ἀνδρόνεικος ἀναφερόμενος ἐν τῷ ἱερῷ
παλατίῳ καὶ Ε. Kalinka, *ÖJh* 23, 1926, Beiblatt 205-6, δρ. 168: ἀναφερόμενος ἐν τ[η]]
εἰερῷ μονητῇ· βλ. ἐπίσης *Bull. Épigr.* 1966, 257.*

25. S. James, δ.π., 276.

*βρικι Μαρκιανοπόλι.*²⁶ Ἐπίσης σέ Νεαρά τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α' τοῦ ἔτους 539 μ.Χ. γίνεται λόγος γιά τούς ἐν ταῖς φάβροιξιν ἀναφερομένους.²⁷ Τό γεγονός διτι δ στρατιώτης πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐκτός ἀπό τή θητεία του στή fabrica δέν ἀναφέρει ὑπηρεσία σέ ἄλλες στρατιωτικές μονάδες, μᾶς ἐπιτρέπει νά ὑποθέσουμε διτι αὐτή ἡταν και ἡ μόνη θέση στήν δποία ὑπηρέτησε κατά τή μέχρι στιγμῆς τουλάχιστον σταδιοδορία του.²⁸ Στή θέση αὐτή φαίνεται νά δφείλει και τή στρατιωτική του ίδιότητα καθόσον οι fabricae είχαν δργάνωση παρόμοια μέ ἐκείνη τῶν μάχιμων μονάδων και ἡ θητεία σ' αὐτές λογιζόταν ὡς κανονική στρατιωτική ὑπηρεσία (militia).²⁹

Εἶναι ἡ πρώτη φορά πού τό ἐπίθετο *Ιερά* ἐμφανίζεται στίς ἐπιγραφές γιά νά προσδιορίσει μία αὐτοκρατορική fabrica. Σέ νομικές, ὠστόσο, πηγές τοῦ 5ου και τοῦ δου αι. μ.Χ. ἀπαντά τόσο τό ἐπίθετο αὐτό, δσο και τό λατινικό του ἀντίστοιχο *<scatra>*,³⁰ τό δποίο ἐπίσης δέν ἐμφανίζεται στίς σχετικές μέ τίς fabricae λατινικές ἐπιγραφές.

Ἡ σπάνια ἐμφάνιση τῶν φαβρικησίων στίς πηγές δέν μᾶς ἐπιτρέπει νά προσδιορίσουμε μέ κάποια ἀκρίβεια οὔτε τήν κοινωνική τους θέση, οὔτε τό βαθμό τής ἐνσωμάτωσής τους στίς τοπικές κοινωνίες. Μποροῦμε, ὠστόσο, εὔλογα νά ὑποθέσουμε διτι ἡ ίδιότητα τοῦ στρατιωτικοῦ και τά προνόμια πού τήν παρακολουθοῦσαν ἔξασφάλιζαν ἀκόμη και στούς ἀπλούς (μή βαθμοφόρους) φαβρικησίους μία θέση οίκονομικά και κοινωνικά πλεονεκτικότερη ἔναντι τῶν κατώτερων στρωμάτων τῶν πόλεων στίς δποίες ἡταν ἐγκατεστημένοι.³¹ Ἀνάλογη φαίνεται νά ἡταν και ἡ θέση τοῦ φαβρικησίου τής ἐπιγραφῆς στήν κοινωνία τής Θεσσαλονίκης, δπως τουλάχιστον δείχνει ἡ δυνατότητά του νά ἀγοράσει μία ἀξιωτερή σαρκοφάγο.

Οι συμπληρώσεις στούς στ. 2 και 3 δέν παρουσιάζουν ίδιαίτερα προβλήματα. ቙ πρώτη μπορεῖ νά θεωρεῖται βέβαιη.³² Στή δεύτερη προτιμήθηκε τό εί

26. G. Mihailov, *Izvestia Mus. Burgas* 2, 1965, 150-3, ἀρ. 3·βλ. και *Bull. Épigr.* 1966, 257, δπου τό ρῆμα ἀναφέρομε τής ἐπιγραφῆς ἀποδίδεται ὡς «*être inscrit sur les rôles de...*».

27. *Nov. J. LXXXV*, 3.

28. Πιθανό παράλληλο ἀποτελεῖ ἡ σταδιοδορία ἐνός βετεράνου ἀπό τήν Concordia τής Β. Ἰταλίας, ἡ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τοῦ δποίου ἀναφέρει μόνο τή θητεία του στήν τοπική fabrica: *Flavius Calladinus veteranus militavit in fabrica sagittaria (CIL V, 8742)*.

29. A. H. M. Jones, δ.π., 835· S. James, δ.π., 279.

30. *CJ XI*, 10, 6: fabricenses sacrae fabricae (467-72 μ.Χ.)· *Nov. J. LXXXV*, 3: *ἐν ταῖς Ιεραῖς φάβροιξι* (539 μ.Χ.).

31. Βλ. S. James, δ.π., 280. Γιά τήν κοινωνική θέση τῶν βαθμοφόρων φαβρικησίων βλ. C. Foss, *The fabricenses ducenarii of Sardis, ZPE* 35, 1979, 279-83.

32. Πρβλ. *IG*, 527: *καὶ ... ἡ γυνὴ αὐτοῦ* ἐπίσης Μ.Θ., ἀρ. καταλ. 8168 (ἀδημοσίευτη): *κέ ... ἡ σίγμιος αὐτοῦ*.

ἀντί τοῦ ἐάν, δχι μόνο ἐπειδή ἐφαρμόζει καλύτερα στό χῶρο πού διατίθεται, ἀλλά καὶ γιατί φαίνεται νά χρησιμοποιεῖται συχνότερα στίς ἐπιγραφές τῶν σαρκοφάγων τῆς Θεσσαλονίκης τουλάχιστον κατά τὸν 3ο αἰώνα.³³

Στό τέλος τοῦ 4ου στίχου μπορεῖ exempli gratia νά ἐπιχειρηθεῖ ἡ ἔξῆς συμπλήρωση: χωρὶς τῷ[n... c. 10 ... δώσει τῷ εἰερωτάτῳ τῷ]μιώ. Ὁ συνηθέστερα χρησιμοποιούμενος στίς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές τῆς Θεσσαλονίκης δρος γιά τό αὐτοκρατορικό ταμεῖο εἶναι ἐιερώτατον ταμεῖον ἡ δπλῶς ταμεῖον. Σποραδικά ὡστόσο δπαντοῦν καὶ οἱ δροι κυριακὸν ταμεῖον,³⁴ φίσκος,³⁵ κυρίου Καίσαρος φίσκος.³⁶ Ὁ δρος εἰερώτατον ταμεῖον προτιμήθηκε ἐδῶ καὶ κατ' ἀναλογία πρός τό εἰερᾶ φάρμοκι, καὶ γιατί κατά κανόνα χρησιμοποιεῖται στίς ἐπιγραφές τῆς Θεσσαλονίκης πού χρονολογοῦνται στά τέλη τοῦ 3ου ἡ στίς ἀρχές τοῦ 4ου αι. μ.Χ.³⁷ Στήν ἀρχή τοῦ 3διου στίχου μέ τή φράση πού εἰσάγει τό ἐπίρρημα χωρίς, οἱ 3διοκτῆτες τῆς σαρκοφάγου εἴτε ἀναφέρονται στά πρόσωπα πού ἔξαιροῦν ἀπό τή γενική ἀπαγόρευση ταφῆς σέ αὐτήν, εἴτε δρίζουν δτι κανένας ἄλλος δέν ἔχει αὐτό τό δικαίωμα ἐκτός ἀπό τούς 3διους.³⁸ Στήν πρώτη περίπτωση, σύμφωνα μέ τά γνωστά σχετικά παραδείγματα ἀπό τήν 3δια τή Θεσσαλονίκη, τά πρόσωπα πού ἔξαιροῦνται θά μποροῦσε νά εἶναι τά παιδιά τῶν 3διοκτητῶν,³⁹ ἄλλοι συγγενεῖς⁴⁰ ἡ οἱ κληρονόμοι τους.⁴¹ Συνεπῶς, οἱ πιθανές συμπληρώσεις πού εἶναι δυνατό νά προταθοῦν ἐδῶ εἶναι ἀρκετές. Ἀν, ὡστόσο, τό αὐτοκρατορικό ταμεῖο ἀποδίδεται στό στίχο μέ τόν δρο πού προτείναμε παραπάνω, ἐπικρατέστερες συμπληρώσεις γιά τό κενό τῶν 10-11 περίπου γραμμάτων πού ἀπομένει εἶναι οἱ ἀκόλουθες: τῷ[n τέκνων ἡμῶν] ἡ τῷ[n κληρονόμων].

Terminus post quem γιά τή χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς ἀποτελεῖ ἡ πρω-

33. Βλ. e.g., *IG*, 543: εἰ δέ τις ἔτερος τολμήσῃ, 556, 572· πρβλ. P. M. Nigdelis, *Synagogue(n) und Gemeinde der Juden in Thessaloniki*, *ZPE* 102, 1994, 299 σημ. 9. Γιά ἄλλα σχετικά παραδείγματα τοῦ 4ου αι. μ.Χ. ἀπό τή Μακεδονία βλ. D. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle*, Ἀθήνα 1983, ἀρ. 62 (Βέροια), 231-2 (Φίλιπποι).

34. *IG*, 534 (2ος-3ος αι. μ.Χ.).

35. *IG*, 558 (μέσα 3ου αι. μ.Χ.).

36. Μ. Θ. ἀρ. καταλ. 5670 (ἀδημοσίευτη).

37. E.g. *IG*, 556, 566, 591 καὶ 842.

38. *IG*, 562: χωρὶς τῶν προγεγραμμένων· πρβλ. *IG*, 842: χωρὶς τῆς τελευτῆς μου.

39. *IG*, 571: χωρὶς τῶν τέκνων ἡμῶν πρβλ. 564, 591.

40. Σαρκοφάγος τοῦ Αὐρηλίου Θάλλου Μ.Θ. χωρὶς ἀρ. καταλόγου (ἀδημοσίευτη): χωρὶς τῶν ἐκ τοῦ γένους· πρβλ. *IG*, 572, 768.

41. *IG*, 556: χωρὶς τῶν [κληρονόμων] ἐπίσης σαρκοφάγος τοῦ Αὐρηλίου Λυσιμάχου ἀπό τήν Ἐδεσσα (βλ. A. B. Tataki, *Macedonian Edessa. Prosopography and Onomasticon*, Ἀθήνα 1994, 37, ἀρ. 56) Μ.Θ. ἀρ. κατ. 8168 (ἀδημοσίευτη): χωρὶς τῶν ἡμῶν κληρονόμων.

ιμότερη πιθανή χρονολογία για τήν ἵδρυση τοῦ ἔργοιστάσιου δπλων πού ἀναφέρεται σ' αὐτήν, δηλ. ἡ περίοδος τῆς βασιλείας τοῦ Διοκλητιανοῦ κατά τήν ὅποια ἐμφανίζονται οἱ πρῶτες *fabrichae*.⁴² Ο *terminus auctōs* θά μποροῦσε λίσως νά μεταφερθεῖ κατά δύο περίπου δεκαετίες ἀρχότερα, στίς ἀρχές δηλ. τοῦ 4ου αι. μ.Χ., διν, δπως εἶναι πιθανόν, δ φαβρικήσιος τῆς ἐπιγραφῆς βρίσκεται πρός τό τέλος τῆς θητείας του (ή ἀγορά σαρκοφάγου δείχνει, ἄλλωστε, κάποια ὥριμη ἡλικία), καὶ δέν ἔχει ὑπηρετήσει σέ ἄλλη θέση.

Δυσχερέστερος εἶναι δ προσδιορισμός ἐνός *terminus ante quem*. Ἐνδειξη ἐδῶ ἀποτελεῖ τό γεγονός δτι τό πρόστιμο πού ἐπιβάλλεται γιά τήν παραβίαση τῆς σαρκοφάγου, δρίζεται σέ δηνάρια. Ὡστόσο, ἡ πρακτική αὐτή κατά τόν 4ο αι. μ.Χ., λόγω τοῦ πληθωρισμοῦ, φαίνεται σταδιακά νά ἐγκαταλείπεται στό σύνολο τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡδη ἀπό τά τέλη τοῦ 3ου αι. μ.Χ. οι ἰδιοκτῆτες τάφων ἀρχίζουν νά δρίζουν τά σχετικά πρόστιμα σέ βάρος πολύτιμων μετάλλων (λίτρες χρυσοῦ ή ἀργύρου).⁴³ Στήν Θεσσαλονίκη μάλιστα, ἀλλά καὶ σέ ἄλλες πόλεις τῆς Μακεδονίας (Βέροια, Φίλιπποι), τό φαινόμενο φαίνεται νά ἀποτελεῖ κανόνα στίς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές τοῦ 4ου καὶ τοῦ 5ου αι. μ.Χ.⁴⁴ Χαρακτηριστικό εἶναι δτι σέ πέντε λίτρες ἀργύρου δρίζεται τό πρόστιμο στήν ἐπιγραφή τῆς σαρκοφάγου κάποιου Αὔρηλου Ζωσίμου ἀπό τή Θεσσαλονίκη, ἡ μορφή τῆς γραφῆς τῆς ὅποιας παρουσιάζει πολύ μεγάλη δμοιότητα μέ τήν ἐπιγραφή πού ἔξετάζεται ἐδῶ, καὶ ὡς ἐκ τούτου εἶναι πιθανόν σύγχρονες.⁴⁵ Προφανῶς ἡ ἐπιγραφή τοῦ φαβρικήσιου ἀποτελεῖ δεῖγμα ἐπιβίωσης τῆς παλαιᾶς πρακτικῆς, ἡ χρήση τῆς ὅποιας δέν γνωρίζουμε πόσο διήρκεσε μετά τήν ἐμφάνιση τῆς νέας. Δέν πρέπει πάντως νά ἐπιβίωσε μετά τά τέλη τοῦ 4ου αι. μ.Χ., καθόσον κατά τόν 5ο αι. μ.Χ. λόγω τῆς παρακμῆς τοῦ ἀργυροῦ νομίσματος,⁴⁶ ἀλλά καὶ πιθανῶς ὑπό τήν ἐπίδραση τῆς αὐτοκρατορικῆς νομοθεσίας τοῦ ἔτους 357, πού ἐπέβαλλε τήν ποινή τῆς καταβολῆς 10 λίτρων χρυσοῦ σέ δσους κατέστρεφαν τάφους,⁴⁷ οι ἰδιοκτῆτες τάφων φαίνεται νά δρίζουν τά σχετικά πρόστιμα ἀποκλειστικά σέ βάρος χρυσοῦ. Αὐτό τουλάχιστον συμβαίνει στή Σάλωνα τῆς Δαλματίας ἀπό δπου προέρχεται ἔνας μεγάλος ἀριθμός σχετικῶν ἐπιγραφικῶν μαρτυριῶν τοῦ 4ου καὶ τοῦ 5ου αι. μ.Χ.⁴⁸

42. Bλ. R. Mac Mullen, δ.π., 29· S. James, δ.π., 265.

43. Bλ. L. Robert, *Hellenica III*, 106-7· D. Feissel, δ.π., 69, 197 καὶ Ch. Roueché, *Aphrodisias in Late Antiquity*, Λονδίνο 1989, 192.

44. *IG*, 556, 842 (Θεσσαλονίκη)· D. Feissel, δ.π., ἀρ. 62, 295 (Βέροια), 231-2 (Φίλιπποι).

45. *IG*, 556 (γιά τή χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς βλ. παραπ. σημ. 19).

46. Bλ. A. H. Jones, δ.π., 440.

47. *CJ IX*, 19, 4.

48. Bλ. J.- P. Caillet, *L'amende funéraire dans l'épigraphie chrétienne de Salone, Vjesnik za archeologiju i historiju dalmatiscu* 81, 1988, 33-45 ἴδιαίτ. 40-2, δπου καὶ ἡ σχε-

Τό υψος τοῦ προστίμου πού ἀναγράφουν οἱ ἐπιγραφές σὲ σαρκοφάγους ἀποτελεῖ ἐπίσης ἔνδειξη γιά τή χρονολόγησή τους. Στή Θεσσαλονίκη, δπως καί γενικότερα στήν αὐτοκρατορία, τά σχετικά ποσά ἀκολουθοῦν κατά τόν 30 αι. μ.Χ., λόγω τοῦ πληθωρισμοῦ, μία αὐξητική τάση.⁴⁹ Ἀποτέλεσμα τοῦ φαινομένου αὐτοῦ εἶναι νά ἀπαντοῦν στήσ σαρκοφάγους τῆς πόλης κατά τόν αιώνα αὐτόν ποσά πού κυμαίνονται ἀπό 50.000 ἕως 120.000 δηνάρια.⁵⁰ Σέ δύο μάλιστα μεμονωμένες περιπτώσεις σαρκοφάγων, πού πιθανότατα ἀνήκουν στά τέλη τοῦ 3ου ἥ στόν 4ο αι. ἐμφανίζονται τά πολύ μεγάλα ποσά τῶν 500.000⁵¹ καί 1.300.000⁵² δηνάριων. Εἶναι ἀγνωστό, ὡστόσο, ἂν τήν αὐξητική αὐτή τάση ἀκολουθοῦν δλοι οἱ ἰδιοκτήτες σαρκοφάγων τῆς πόλης ἥ ἂν δριμένοι ἀπό αὐτούς ἔξακολουθοῦν νά δρίζουν ὡς πρόστιμα μικρότερα ποσά.

Τό μονόγραμμα πού χρησιμοποιεῖται μετά τό σύμβολο τῶν δηναρίων προφανῶς ἀποτελεῖ μία πιό ἀνεπτυγμένη μορφή τοῦ μονογράμματος Μ, μέ τό δποιο συνήθως δηλώνεται δ ἀριθμός μύρια ἥ μυριάς.⁵³ Στήσ σχετικές ἐπιγραφές τῆς Θεσσαλονίκης τό μονόγραμμα αὐτό κατά κανόνα χρησιμοποιεῖται γιά νά δηλωθεῖ δ ἀριθμός μύρια, δπότε τό ποσό πού δρίζεται ἐδῶ ὡς πρόστιμο φαίνεται κατ' ἀρχήν νά εἶναι μύρι[α] φ' = 10.500 δηνάρια. Τό ποσό ὡστόσο αὐτό μπορεῖ νά θεωρηθεῖ σχετικά μικρό γιά τήν προχωρημένη ἐποχή στήν δποία ἀνήκει ἥ ἐπιγραφή, δταν γνωρίζουμε δτι πρός τά τέλη τοῦ 3ου αι. καί ἵσως ἀκόμη νωρίτερα, ἀρκετοί ἰδιοκτήτες σαρκοφάγων τῆς Θεσσαλονίκης δρίζουν ὡς πρόστιμα τά πολύ μεγαλύτερα ποσά πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω.

Τό συγκριτικά χαμηλό αὐτό υψος τοῦ προστίμου ἐπιβάλλει νά συζητήσουμε τό ἀκόλουθο ἐνδεχόμενο: τό μονόγραμμα πού χρησιμοποιεῖται ἐδῶ θά μποροῦσε νά μή σημαίνει μύρι[α] ἀλλά μυρι[άδας] καί τό γράμμα φ πού ἀκολουθεῖ νά δηλώνει τόν πολλαπλασιαστή, δηλ. 500 μυριάδες = 5.000.000 δηνάρια.⁵⁴ Ή πιθανότητα νά συμβαίνει αὐτό εἶναι μεγάλη. Στή Θεσσαλονίκη

τική μέ τά πρόστιμα στήσ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές τοῦ 4ου καί τοῦ 5ου αι. μ.Χ. βιβλιογραφία.

49. Βλ. Α. Π. Χριστοφίλόπουλος, *Νομικά Ἐπιγραφικά*, Ἀθῆναι 1977, 38-9. P. M. Nigdelis, δ.π., 299.

50. *IG*, 546-8 (50.000 δηνάρια), P. M. Nigdelis, δ.π., 299 (75.000 δηνάρια), *IG* 564, 613 (100.000 δηνάρια), 572 (120.000 δηνάρια σέ δύο ἀποδέκτες).

51. M.Θ., ἀρ. κατ. 8168 (βλ. σημ. 41), ἀδημοσίευτη.

52. *IG*, 591.

53. Βλ. M. Guarducci, *Epigrafia Greca I*, Ρώμη 1967, 423.

54. Δέν εἶναι ἥ πρώτη φορά πού ἔνα σχετικό πρόστιμο δημιουργεῖ στήν ἔρευνα παρόμοιο πρόβλημα, ἀλλά καί τήν ίδια ἀμιχανία. 'Η συντομογραφία π.χ. Μ αφ' μέ τήν δποία δηλώνεται τό πρόστιμο σέ ἐπιγραφή ἀπό τήν Πέρινθο (E. Kalinka, *Öjh* 1, 1898, Beibl. 114 ἀρ. 10), ἔρμηνεύεται ἀπό τόν πρώτο ἐκδότη τῆς ὡς μύρια) αφ' = 11.500 δηνάρια, ἐνῶ ἀπό τούς G. Seure, *BCH* 36, 1912, 608-9 καί Ch. Avezou -

βέβαια τά πολλαπλάσια τῆς μυριάδας δηλώνονται συνήθως μέ τόν δρθόδοξο τρόπο, δηλ. μέ ένα Μ ἐπάνω στό δποιο προστίθεται ένα μικρότερο γράμμα πού δείχνει τόν αριθμό τῶν μυριάδων (π.χ. $\overset{\text{E}}{\text{M}}$ = μ(υριάδες) πέντε).⁵⁵ Υπάρχουν ώστόσο στίς ἐπιγραφές τῆς πόλης καὶ δύο παραδείγματα, στά δποια τό γράμμα πού ἀκολουθεῖ τό μονόγραμμα Μ δηλώνει, κατά πάσα πιθανότητα, τόν πολλαπλασιαστή τῶν μυριάδων.⁵⁶ Ἐπίσης γενικότερα στήν αὐτοκρατορία ἡ πρακτική αὐτή, παρ' δ.,ι ἀπαντά σπάνια, φαίνεται νά ἀκολουθεῖται κατά τούς θερούς αὐτοκρατορικούς χρόνους.⁵⁷

Ο ἔξαιρετικά μεγάλος πληθωρισμός πού ἔπληξε τήν αὐτοκρατορία κατά τόν 4ο αι. μ.Χ. καὶ ή συνακόλουθη ραγδαία ὑποτίμηση τοῦ δηναρίου⁵⁸ καθιστοῦν τό ποσό τῶν 5.000.000 δηναρίων πολύ πιθανό. Στό ποσό αὐτό περίπου θά πρέπει νά ἀνερχόταν, γιά παραδειγμα, κατά τά ἔτη 335-337 ἡ ἀξία σέ δηνάρια τοῦ προστίμου τῶν 5 λιτρῶν ἀργύρου⁵⁹ τῆς ἐπιγραφῆς τῆς σαρκοφάγου τοῦ Αὐρηλίου Ζωσίμου (IG X. 2, 1, 556), πού, δπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, λόγω τῆς δμοιότητα τῆς γραφῆς, φαίνεται νά είναι περίπου σύγχρονη μέ τή δική μας. Ἀνάλογου θύψους πρόστιμα, ἐκπεφρασμένα σέ δηνάρια ἡ γενικά σέ μή χρυσό νόμισμα, παρ' δ.,ι ἀπαντοῦν ἔξαιρετικά σπάνια, δέν είναι ἀγνωστα στίς σχετικές ἐπιγραφές τοῦ 4ου αι. μ.Χ.: σέ 4.000.000 δηνάρια ἀνέρχεται συνολικά το ποσό πού δρίζεται ως πρόστιμο σέ ἐπιγραφή σαρκοφάγου ἀπό τήν Καλλίπολη τῆς Θράκης.⁶⁰ Ἐπίσης τό ποσό τῶν 1.000 folles —πού ἀντιστοιχεῖ σέ 12.500.000 δηνάρια— δρίζει ως πρόστιμο, μέ

Ch. Picard, *MélaArchHist* 32, 1912, 360 ώς μυ(ριάδας) αφ' = 15.000.000 δηνάρια.

55. IG 546-8: $\overset{\text{E}}{\text{M}}$ · P. M. Nigdelis, δ.π., 299: $\overset{\text{E}}{\text{M}}$ · ἐπίσης M.Θ. ἀρ. καταλ. 8166 (βλ. παρατ. σημ. 41), ἀδημοσίευτη: $\overset{\text{E}}{\text{M}}$.

56. IG 564: $\overset{\text{E}}{\text{M}}$ = μ(υριάδας) i · ἐπίσης IG 572· γιά τήν ἐπιγραφή αὐτή βλ. H. Castritius, *Archäol. Anz. Beibl.* 85, 1970, 97.

57. Γιά τά σχετικά παραδείγματα βλ. Le Bas - Waddington, *Voyage archéologique en Asie Mineure, Syrie*, Παρίσι 1870 III ἀρ. 2036 καὶ CIG 2782 μέ τά σχόλια πού κάνει σέ αὐτά δ J.-P. Callu, Denier et Nummus (300-354) στόν τ. *Les "dévaluations" à Rome I*, Ρώμη 1978, 115, σημ. 37· ἐπίσης Ch. Rouechè, δ.π., 242-3, ἀρ. 213.

58. Γιά τά φαινόμενα αὐτά βλ. A. H. Jones, *The Roman Economy* (ἐκδ. P. A. Brunt), Όξφόρδη 1974, 212-3· J.-P. Callu, J.-N. Barrandon, *L'inflazione nel IV secolo (295-361): il contributo delle analisi στόν τ. A. Giardina (έπιμ.)*, *Società romana e impero tardoantico I*, Bari 1986, 559-99 ίδιαίτ. 569-82.

59. Σύμφωνα μέ υπολογισμούς πού βασίζονται σέ παπυρικές μαρτυρίες ἡ τιμή μίας λίτρας ἀργύρου κατά τά ἔτη 335-337 ήταν 1.080.000 δηνάρια· βλ. J.-P. Callu, *Analyse métalliques et inflation: l'Orient romain de 295 à 361/8 στόν τ. Hommes et richesses dans l'Empire byzantine (IVe-VIIe siècle)*. *Realités Byzantines*, I, Παρίσι 1989, 226.

60. IGR I, 819· βλ. A. Π. Χριστοφιλόπουλος, δ.π., (σημ. 49), 39· ώς ἀποδέκτες τού προστίμου δρίζονται τό αὐτοκρατορικό ταμείο (3.000.000 δηνάρια) καὶ ἡ πόλη (1.000.000 δηνάρια).

δποδέκτη τή χριστιανική ἐκκλησία τῆς πόλης του, ἔνας ἰδιοκτήτης σαρκοφάγου ἀπό τή Σάλωνα τῆς Δαλματίας.⁶¹

Οἱ παλαιογραφικές καὶ κυρίως οἱ ἐσωτερικές ἐνδείξεις τῆς ἐπιγραφῆς πού συζητήθηκαν παραπάνω, μᾶς ἐπιτρέπουν νά τήν χρονολογήσουμε, μέ σχετική ἀσφάλεια, στόν 4ο αι. μ.Χ. Ἀν τό ὑψος τοῦ προστίμου πού ἀναφέρει εἶναι πράγματι 5.000.000 δηνάρια, πού εἶναι καὶ τό πιθανότερο, μιὰ ἀκριβέστερη χρονολόγησή της στόν αἰώνα αὐτό θά ἦταν παρακινδυνευμένη. Ἐπιχρατέστερη πάντως φαίνεται ἡ ἐποχή ραγδαίας ἀνόδου τοῦ πληθωρισμοῦ, δηλ. ἡ 3η καὶ ἡ 4η δεκαετία τοῦ αἰώνα.⁶² Μεταγενέστερη χρονολόγηση εἶναι λιγότερο πιθανή, ἐφόσον θά καθιστοῦσε τό ποσό αὐτό ὑπερβολικά χαμηλό λόγω τῆς περαιτέρω δραματικῆς ἀνόδου τοῦ πληθωρισμοῦ.⁶³

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Γ. Α. Σουρῆς

61. *CIL III*, 9597: βλ. J.-P. Caillet, δ.π., 41.

62. Γιά τή ραγδαία ἀνοδο τοῦ πληθωρισμοῦ στίς δεκαετίες αὐτές βλ. J.-P. Callu, J.-N. Barrandon, δ.π., (σημ. 58), 569-73.

63. Γιά παράδειγμα ἡ τιμή μᾶς λίτρας ἀργύρου ἔφθασε κατά τό ἔτος 359 τά 68.000.000 δηνάρια: βλ. J.-P. Callu, δ.π., (σημ. 59), 227.

SUMMARY

THE ROMAN ARMS FACTORY (FABRICA) IN THESSALONIKI. A NEW INSCRIPTION

The *fabrica* in Thessaloniki was hitherto known to us from a single reference in the *Notitia Dignitatum*. The text published here confirms its existence in the 4th century AD. It is an inscription on a sarcophagus that was bought by a married couple with money they had earned together. The husband describes himself as a soldier registered on the rolls of the workers in a state arms factory, which logically must be the one in the city. This was probably the only post he had ever held, at least thus far in his career.

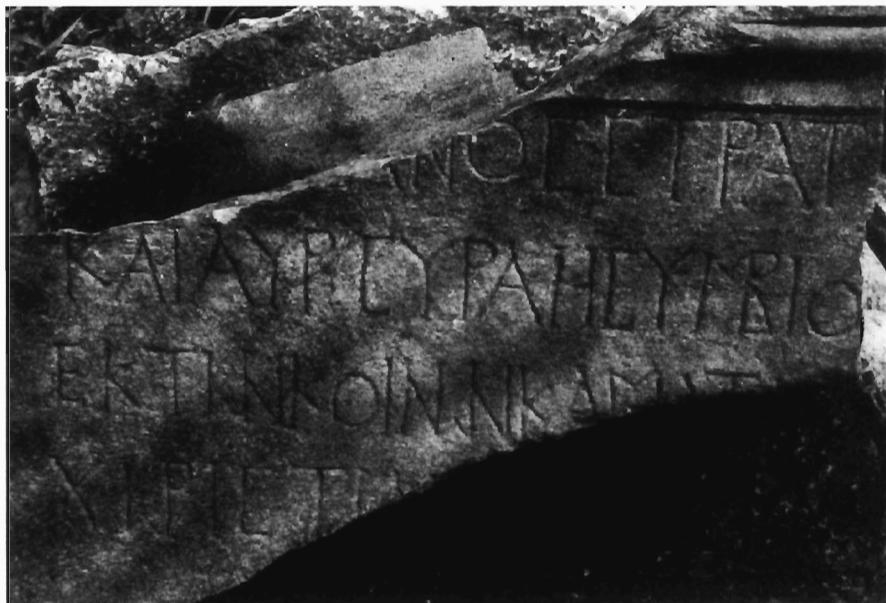
An obvious *terminus post quem* for the inscription is the earliest possible time when the arms factory could have been established, i.e. Diocletian's reign, which was when the first *fabricae* appeared. The *terminus* could perhaps be shifted by a couple of decades —to the early 4th century AD— if, as seems likely, the soldier mentioned in the inscription was close to the end of his service (the purchase of a sarcophagus suggests a person of mature years) and if he had never served anywhere else.

A *terminus ante quem* is more difficult to determine; though the fact that the fine for violating the sarcophagus is specified in denarii is an indication that the inscription should be dated to before the 5th century AD. The practice seems gradually to have been abandoned throughout the Empire in the 4th century AD, owing to inflation. Already by the end of the 3rd century, owners of tombs were starting to stipulate the relevant fines in terms of weight of precious metal (so many pounds of gold or silver, for instance).

The abbreviation that follows the symbol for denarii admits of two readings: μύρι(α) or μυρι(άδας). In the first case the fine would be 10.500 denarii, in the second 5.000.000. In view of the relatively late date of the inscription, the latter seems more likely. In Thessaloniki, as elsewhere in the Empire, sepulchral fines gradually increased in the 3rd century, because of inflation, so that at this time fines ranging from 50.000 to 120.000 denarii are attested in the city. In fact there are two known cases, of sarcophagi that probably date from the late 3rd or the 4th century, in which the very large sums of 500.000 and 1.300.000 denarii are stipulated. Although rare, fines of

this magnitude, expressed in denarii, are by no means unknown in such inscriptions in the 4th century AD in the Empire as a whole.

Palaeographic data, and particularly the inscription's internal evidence, enable us to date it, with relative certainty, to the 4th century AD. If, as seems probable, the amount of the fine is indeed 5.000.000 denarii, it would be risky to attempt a more precise dating within that century. The most likely period, however, seems to be the time of rapid inflation, i.e. the 3rd or 4th decade. A later dating would make the fine improbably low, owing to the continuing rise of inflation.

Γ. Α. Σουρῆς: Ἐπιγραφή σαρκοφάγου Μ.Θ., ἀρ. καταλ. 18144. Ἀπότμημα A. (εἰκ. 1) (S. 69).

Γ. Α. Σουρῆς: Ἐπιγραφή σαρκοφάγου Μ.Θ., ἀρ. καταλ. 18144. Ἀπότμημα A. (εἰκ. 2) (S. 69).